Усенова Нуржамалдың «8D02304 – Әдебиеттану» білім беру бағдарламасы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін «Бабырнаманың» қазақ тіліндегі нұсқалары: тарихи шындық және әдеби заңдылықтар» тақырыбында дайындаған диссертациялық жұмысына

АҢДАТПА

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Zahираддин Мұхаммед Бабырдың «Бабырнама» шығармасы – мемуарлық сипатымен ғана емес, сонымен қатар тарихи деректілік пен көркемдігі қатар үйлескен дүниежүзілік деңгейдегі әдеби туынды ретінде бағаланады. «Бабырнама» шығармасы – XV–XVI ғасырлардағы тарихи шындықты айғақтайтын аса сенімді дереккөздердің бірі. Бабырдың бұл шығармасының маңызы – тарихи дерек пен өзі көрген оқиғаларға құралады. Ол – нағыз табиғат зерттеушісі, дала мен тауларды аралап, өз көзімен көрген деректерді бақылап зерттеген. Жәдігерде баяндалған өлкелердің тарихи географиясы, өсімдіктер мен жануарлар әлемі, этнографиясы, фольклоры мен өркениет тарихы туралы құнды мәліметтер беріледі.

«Бабырнама» – қарапайым деректер тізбегі емес, Бабырдың философиялық ойлары, әлемге және адам табиғатына деген өзіндік көзқарасы, эстетикалық талғамымен тұтасқан көркем туындысы. Бабыр – ел басқарудағы қайраткерлігімен, сөз өнеріндегі шеберлігімен танымал тұлға. Оның тағылымға толы өмір жолы мен бай рухани мұрасы талай ұрпаққа үлгі болып келеді. Қазіргі таңда әлемнің әр аймағындағы тарихшылар мен әдебиеттанушылардың Бабыр мұрасына ерекше назар аударуы – оның тарихи және мәдени маңыздылығы уақыт пен кеңістікке бағынбайтын, әмбебап құндылық екенін көрсетеді.

Зерттеу жұмысының өзектілігі. «Бабырнаманы» қазақ әдебиеттануында зерттеу – тек бір тарихи жәдігерді талдау емес, ол түркілік әдеби дәстүрді, қазақ жазба мәдениетінің тарихи негізін, көркем ойдың эволюциясын тереңірек түсінуге жол ашады. Бұл еңбекті ғылыми тұрғыда зерделеу отандық әдебиет тарихын кең ауқымда, халықаралық мәдени контексте қарастыруға мүмкіндік береді. «Бабырнама» туындысының маңызы – тарихи-мәдени дереккөз ретінде орта ғасырдағы түркі әлемінің әдеби дәстүрін түсінуге, сол дәуірдің рухани ортасын тануға мүмкіндік береді.

«Бабырнама» әдебиеттанудағы салыстырмалы зерттеулер бойынша терең зерттеліп қарастырылмады. Жәдігердің қазақ жазба мәдениетіндегі маңызы мен әдеби-көркемдік әлемі, қазақ әдебиетіндегі жыраулардың (Қазтуған, Доспамбет, Бұқар жырау т.б.) поэтикалық дәстүрімен толықтай салыстырыла зерттелмеді. «Бабырнаманың» жанрлық табиғатын айқындау, әдеби-көркемдік әлемі мен көркем бейнелеу құралдарын талдау, туындыдағы тарихи шындық пен көркемдік шешімін қарастыру – қазақ әдебиеттануында өзектілігін көрсетеді.

Зерттеу жұмысының мақсаты. «Бабырнаманың» қазақ тіліндегі аудармаларын кешенді түрде қарастырып, жәдігердің әдеби-көркем ерекшеліктерін, тарихи шындық пен көркемдік шешімнің арақатынасын анықтау.

Зерттеу жұмысының міндеттері:

– Жәдігердің қолжазбалары, көшірмелері және зерттелуі туралы жарық көрген еңбектер жүйеленеді;

– «Бабырнаманың» қазақ тіліндегі аудармаларының жазылу тарихы, аудармашылардың бағыт-ұстанымдары мен аударма ерекшеліктері анықталады;

– «Бабырнама» жәдігерінің қазақ жазба мәдениеті мен әдебиеттану саласындағы орны анықталады;

– «Бабырнаманың» мемуарлық және автобиографиялық жанрлық табиғаты дәйектеледі;

– «Бабырнаманың» сюжеттік-композициялық ерекшелігі мен әдеби-көркемдік әлемі сипатталады;

– Автордың кейіпкер портретін бейнелеудегі психологиялық көзқарастары көрсетіледі;

– Бабырдың кейіпкер мінез-құлқын ашуда қолданған көркемдік амалдары талданады;

– «Бабырнамадағы» тарихи шындық пен көркемдік шешімнің арақатынасы салыстырылады;

– Туындыдағы тарихи деректердің көркем бейнесі мен тарихи тұлғалар портетін ашуда қолданған тәсілдері талданады;

– Автордың кейіпкер диалогында қолданған амалдары мен баяндау түрлері қарастырылады.

Зерттеу нысаны. Байұзақ Қожабекұлының «Бабыр Захир ад-дин Мұхаммед. Бабырнама» аудармасы мен Ислам Жеменей Ақмұратұлының «Захираддин Мұхаммед Бабыр. Бабырнама» аудармасы.

Зерттеу жұмысының әдістері. Диссертациялық жұмыстың мақсат-міндеттеріне сәйкес салыстырмалы әдіс, салыстырмалы-тарихи әдіс, нарративтік элементтерді талдау мақсатында құрылымдық-семантикалық талдау әдісі, герменевтикалық әдіс басшылыққа алынды.

Зерттеу жұмысының теориялық (әдіснамалық) негізі – Ж. Лейден, У.Эрскин, А.С. Беверидж, Л.У. Кинг, Р.М. Калдекот, Ф.Г. Талбот, С. Лейн-Пуул, Э. Холдэн, М. Элфинстон, Г.М. Эллиот, А. Денисон Росс, В.Х.Мореланд, А.Ж. Клапрот, Ж. Дранжете, Паве де Куртейл, Жан-Поль Ру, Луи Базен, Н.К. Витсен, А. Кайзер, В. Штаммлер, Х. Лэмб, У. Тэкстон, Р.Куренов сияқты шығыстанушылар мен аудармашылардың зерттеулері басшылыққа алынады.

Түрік ғалымдары Рашид Рахмати Арат, Мехмет Фуат Көпрүлү, Юсуф Хикмет Баюр, Енвер Конукчу, Омер Фарук Акун, т.б. ғалымдардың зерттеу еңбектері мен өзбек ғалымдарынан: А. Фитрат, П. Шамсиев, С. Мирзаев, С.Азимжонова, А. Қаюмов, А. Абдуғафуров, З.Қ. Тешабоева, Д.М.Хошимова,

Ғ. Саломов, Н. Комилов, С. Хасанов, Н. Отажонов, Х. Қудратуллаев, Х.Рахимов, Х. Болтабоев, А.П. Ибрахимов, М. Собиров, Ғ. Хужаев, А.Иброхимов, З. Холманова осы бағытта ауқымды зерттеулер жүргізген.

Орыс шығыстанушылары қатарында И.В. Стеблева, Г.Ф. Благова, М.А.Салье, А.Н. Самойлович еңбектері мен жапон зерттеушісі Эйджи Маноның «Бабырнама» еңбегін аударып және оның сыни (критикалық) мәтінін дайындап, бірге жариялауы – бабыртанудағы ерекше құнды еңбек ретінде бағаланады.

«Бабырнама» қазақ оқырманына XX ғасырдың екінші жартысынан бастап аударма арқылы жетті. «Бабырнаманы» қазақ тіліне ең бірінші болып аударған – Байұзақ Қожабекұлы (1990). Ал Ислам Жеменей Ақмұратұлы Ауғанстанның Мазар Шәріп қаласында «Ұлықбек» баспасынан Һедайәтолла Һедайәт дайындаған түпнұсқалық қолжазба негізінде тәржімелеп, 2023 жылы «Дарын» баспасынан жарыққа шығарды. Байұзақ Қожабекұлы аударманы оқырманға жеңілдетіп, көркем тілмен жеткізуге тырысса, Ислам Жеменей аудармасында түпнұсқаға барынша жақын болуға күш салған. Екі зерттеушінің аудармалары зерттеу жұмысына ғылыми-тәжірибелік жағынан зор үлес қосқанын айтып кету орынды. Сонымен қатар қазақ әдебиеті тарихында Б. Кенжебаев, Н. Келімбетов «Бабырнама» жәдігерінің түркі әдебиетімен байланысын қарастырса, Б. Кәрібаев – тарих тұрғысынан Бабыр дәуірін зерттеген. Ә. Дербісәлі, Б. Қапасова – түркі-ислам әдебиеті контексінде «Бабырнама» мұрасын қарастырса, М. Мырзахметов – «Бабырнама» және Абай байланысын, Ө. Күмісбаев – Бабыр ғазалдарын, Ф.Шамшиденова, М.Қожанұлы – Бабыр жазбаларындағы тарихи деректерді қарастырып, тарихи тұрғыдан зерттеді. Ғ. Есім, Т. Ғабитов, К. Камзин, Ж. Ошақбаева зерттеулерінде «Бабырнама» әдеби-мәдени мұра тұрғысынан бағаланды. «Бабырнамаға» қатысты Тоекина Балжан Сәкенқызының «Бабырнама» және Қазақ хандығы тұсындағы жазба шежірелер» атты кандидаттық диссертациясы, Таңсықбай Әділет Қыдырбекұлының ««Бабырнаманың» лексика-семантикалық сипаты (теориялық және әдістемелік аспектісі)» және Данияр Әлия Ахмедияқызының «Бабырнаманың» синтаксистік құрылымы» атты философия докторы (PhD) диссертациясын атау орынды. Сондай-ақ Қарлығаш Нұрмұхаметованың «Бабыр мұраты» атты монография еңбегі басшылыққа алынды.

Зерттеу жұмысының негізгі дереккөздері. Қазақстан Республикасының Ұлттық кітапханасы, аталған кітапхананың Сирек кітаптар мен қолжазбалар қоры, ҚР БҒМ Ғылым комитеті «Ғылым ордасы» РМК Орталық ғылыми кітапханасы, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының кітап қорлары, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Әл-Фараби кітапханасының материалдары, әлемдік зерттеулер мен ғылым қоры Өзбекстан, Түркия, Ресей мемлекеттеріндегі кітапхана қоры мен ғылыми орталықтарының материалдары зерттеу жұмысына негіз болды.

Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы.

– «Бабырнаманың» қазақ тіліндегі аудармаларының жасалу тарихы мен аудармашылардың бағыт-ұстанымдары мен аударма ерекшеліктеріне ғылыми тұжырым жасалды;

– «Бабырнама» жәдігерінің қазақ жазба мәдениеті мен әдебиеттану саласындағы орны анықталды;

– «Бабырнаманың» мемуарлық және автобиографиялық жанрлық табиғаты сипатталды;

– «Бабырнама» тарихи жәдігерін әдебиеттану тұрғысында, яғни көркемдік жүйе, жанр, бейнелеу құралдары негізінде әдеби-көркемдік ерекшеліктері айқындалды;

– Автордың кейіпкер портретін бейнелеудегі психологиялық көзқарастары мен кейіпкер мінез-құлқын ашуда қолданған көркемдік амалдары талданды;

– Бабырнамадағы» тарихи шындық пен көркемдік шешімнің арақатынасы сараланды;

– Туындыдағы тарихи деректердің көркем бейнесі мен тарихи тұлғалар портетін ашуда қолданған тәсілдер анықталды;

– Автордың кейіпкер диалогында қолданған амалдары мен баяндау түрлері қарастырылды.

Зерттеудің теориялық және практикалық маңызы. Диссертациялық жұмыс нәтижелерін орта ғасыр әдебиеті мен түркі халықтары әдебиеті тарихын оқытатын пәндерге, оқу орындарындағы элективті және семинар курстарда пайдалануға болады.

Қорғауға ұсынылатын негізгі нәтижелер мен тұжырымдар.

1. «Бабырнама» шығармасында автобиографиялық және мемуарлық екі жанрдың да белгілері бар. Құрылымдық жағынан автобиографиялық жанрдың ерекшеліктері басымдылыққа ие болса, мазмұны мен баяндау формасында мемуар жанрының сипаттарымен ерекшеленеді;

2. «Бабырнаманы» көптеген зерттеушілер шағатай тілінде жазылды деп пікір білдіргенімен, Бабырдың өз еңбегінде «түркі тіліндегі» атаулар жиі кездеседі. Статистикалық зерттеу бойынша «Бабырнама» лексикасының 30,60%-ын түркі сөздері, 29,57%-ын араб сөздері, ал 21,95%-ын парсы сөздері құрайды. Бұл көрсеткіштер әдеби мұрадағы негізгі тілдік қабатының түркілік екенін көрсетеді;

3. «Бабырнаманың» композициясы дәстүрлі шежірелік жүйеден өзгеше, динамикалық, өзгермелі композицияға негізделген. Себебі мұнда ретроспекция (артқа шегініс), проспекция (болашаққа бағдар), эллипсис (уақытты қысқарту), егжей-тегжейлі баяндау (scene), жинақтап айту (summary) сияқты нарратологиялық тәсілдер қолданылады;

4. «Бабырнама» мәтінін үш негізгі бөлікке бөлуге болады: Бірінші – тарихи-саяси оқиғалар (елдер, хандықтар, соғыстар, дипломатия), екінші – географиялық-этнографиялық сипаттамалар (климат, өсімдік, жануар, қала мәдениеті), үшінші – психологиялық портреттер (әкесі Омар Шейхтен бастап, қарсыластары мен одақтастарының, туыстарының портреті). Бұл үштік бір-бірімен кірігіп, композицияны түрлі қырынан толтырып отырады;

5. «Бабырнаманың» поэтикалық құрылымы – дәстүрлі түркі прозасының және авторлық мемуар жанрының тоғысында туған көпқабатты көркем жүйе. Баяндаудың бірінші жақтан берілуі, лирикалық деталь, табиғат поэтикасы, жанрлық синтез және авторлық бағалау стилі шығарманың көркемдік қуатын арттырып, оны әлем әдебиетіндегі бірегей ескерткішке айналдырады;

6. З.М. Бабырдың тарихи тұлғалардың бейнесін жасаудағы тәсілдері ең біріншіден, жүйелі құрылымға бағынған және психологиялық тереңдікке құрылған. Сонымен қатар тарихи деректермен дәлелденіп, көркемдік элементтермен байытылған, әлеуметтік-генеалогиялық байланыстарды ескерген және авторлық шыншылдықты алдыңғы орынға қойған;

7. «Бабырнамадағы» баяндау түрлерінің алуан сипаты – шығарманың көпқабатты құрылымын дәлелдейді. Хроникалық, психологиялық, портреттік, географиялық және эпикалық баяндаулар мәтінді кеңістік пен уақыт тұрғысынан тереңдетеді;

8. Кейіпкерлер сөзінде қолданылатын диалогтық және монологтық сөйлеу үлгілері мақал-мәтелдер, нақыл сөздер сияқты паремиологиялық құралдар арқылы айқындалады.

Зерттеу жұмысының жариялануы мен сыннан (апробациясы) өтуі.

Зерттеу жұмысының негізгі ғылыми нәтижелері мен тұжырымдары отандық және шетелдік басылымдарда 5 мақала түрінде жарияланды. Оның ішінде, Scopus халықаралық деректер базасында 1 ғылыми мақала, Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым және жоғары білім беру сапасын қамтамасыз ету комитеті ұсынған тізімге енетін журналдарда 3 мақала жарық көрді. Халықаралық ғылыми конференциялар материалдарының жинақтарында 1 мақала жарияланды.

Зерттеу жұмысының құрылымы. Диссертациялық жұмыс анықтамалардан, кіріспеден, үш тараудан және қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімі мен қосымшадан тұрады.